

نام کتاب : شیخ طوسی

کاری از : محمد مهدی حاجی پروانه

منبع : علیرضا شهروی

متوفای 460 ق .

ولادت	به سوی بغداد	تصویر از منزلت (مفید)	خورشید عرش	هجرت به شهر عشق
اولین دانشگاه شیعه	میراث گرانبها	شاگردان	اشك ملائك	

ولادت

محمد بن حسن طوسی در ماه رمضان سال 385 ق . در خانه ای محقر اما سرشار از نور ایمان پا به عصره وجود گذاشت . زادگاه وی شهر طوس (1) بود و محمد تا سال 408 ق . در این شهر اقامت کرد و در طول این مدت مقدمات علوم متداول در آن عصر را فرا گرفت و در بهار جوانی از محصلین فاضل و درس خوانده گردید. (2)

به سوی بغداد

طوسی در 23 سالگی چون محیط کوچک طوس را برای پیشرفت شایان و سیر کمالات معنوی تنگ دید، به منظور استفاده کامل و درك محضر اساتید بزرگ و نامی آن دوره بخصوص شیخ مفید و سید مرتضی در سال 408 ق رهسپار بغداد گردید. (3) در آن زمان بغداد شهر علم بود و آوازه بلندی داشت و حوزه درسی شیخ مفید دانشوران بسیاری را از اطراف به این شهر فرا خوانده بود. در چنین محیطی وی هیچ گونه غربتی در خود احساس نکرد و سالها چون خورشید در این حوزه درخشید و در پای درس نابغه دهر، شیخ مفی نشست و مدت پنج سالی افتخار شاگردی وی را داشت . حضور جوانی 23 ساله در درس رهبر و پیشوای دینی شیعیان ، در کنار شاگردان برازنده ای چون سید مرتضی و برادر نابغه اش سید رضی ، نجاشی ، ابوالفتح کراچکی و محمد بن حسن حمزه که همه در شمار بزرگان و دانشمندان شیعه به شمار می رفتند، خود گواه صادق بر عظمت علمی و جایگاه ویژه ایشان است .

شیخ طوسی در دوران جوانی به درجه اجتهاد رسید و کتاب تهذیب الاحکام را که از کتب معروف و مورد توجه شیعه است ، در این دوره (4) و با پیشنهاد استاد نابغه خود، شیخ مفید تالیف نمود است . (5)

این کتاب شاهد صادقی است بر اجتهاد و تبحر دانشور نامور طوس در زمینه های مختلف ، فقه ، اصول و جال ، در حالی که هنوز از سن او سی سال نگذشته بود.

تصویر از منزلت (مفید)

ابن ندیم که از معاصران شیخ مفید بوده و مانند او در بغداد می زیسته در کتاب (فهرست) نوشته است : (ابن معلم ابو عبدالله (شیخ مفید) ریاست متکلمین شیعه در عصر ما به وی رسیده است . او در علم کلام (عقاید و مذاهب) به روش مذهب شیعه بر همه کس پیشی دارد. دانشمندی با هوش و با فراست است من او را دیده ام دانشمندی عالی قدر است .) (6)

ابن عماد حنبلی مورخ مشهور اسلامی در کتاب شذرات الذهب ، ضمن وقایع سال 413 ق می نویسد (مفید در این سالها وفات یافت . او از عالمان شیعه و پیشوای آنان بود و دارای کتابها و نوشته های فراوانی است .)

ابن ابی طی در تاریخ امامیه (شیعه) می گوید: مفید، بزرگ بزرگان شیعه و زبان گویای آن است . وی در کلام ، فقه و جدل استادی فرزانه بود و در دولت آل بویه ، با طرفداران هر مسلک و عقیده با متانت و عظمت خاصی بحث و مناظره و از مستمندان دستگیری بسیار می کرد. فروتنی و خشوع وی زیاد، نماز و روزه اش فراوان ، لباس تمیز و نیکو بر تن داشت و دیگران گفته اند عضالدوله دیلمی حاکم مقتدر آل بویه بسیاری از اوقات به ملاقات شیخ مفید می رفته است . 76 سال زندگی کرد و بیش از دویست کتاب و رساله نوشت . در ماه رمضان سال 413 ق . دار فانی را وداع گفت و هشتاد هزار نفر در تشیع جنازه وی شرکت کردند. (7)

علامه حلی که خود از محققان نامی دنیای تشیع است در مقام توصیف شیخ مفید می نویسد: کلیه دانشمندان ما که بعد از وی آمده اند از دانش او استفاده

نموده اند. فضل و دانش او در فقه، کلام و حدیث مشهورتر از آن است که به وصف آید. او موثق ترین و داناترین عالمان عصر خود بود. ریاست علمی و دینی طایفه شیعه در عصر او به وی منتهی گشت. (8)

پس از رحلت مرجع و رهبر بزرگ شیعیان (شیخ مفید) هدایت کشتی طوفان زده شیعه که در اقیانوس بیکران و ظلمانی تحت سیطره حکام عباسی، در جستجوی صالح نجات در حرکت و تلاطم بود، به عهده مردی از تبار بزرگان و سادات علوی به نام سید مرتضی معروف به علم الهدی گذارده شد سید مرتضی در بسیاری از علوم کلام، فقه، و اصول و ادب و شعر، نحو و لغت تبحر داشت و از آن زمان نامش شهره محافل علمی در دور نقاط عراق بود. (9) شیخ طوسی با اینکه خود در این زمان از صاحب نظران علم فقه و حدیث بوده است، بعد از شیخ مفید مدت 23 سال (413 - 436 ق.) در محضر این سید بزرگوار و دانشمند ژرف اندیش، شاگردی نمود و از فضل ادب این رادمرد تاریخ شیعه، پیمانه دانش و اندیشه خود را لبریز ساخت. در درس سید مرتضی دانشمندان بزرگی حاضر می شدند و سید بنا به مرتبه علمی و تلاش آنان در مسیر تحقیق و دقت نظر در مباحث، کمک تحصیلی ماهیانه ای را قرا داده بود. نظر به استعداد سرشار و آمادگی ذهنی شیخ طوس در فراگیری مباحث علمی و قدرت استنباط و نقد و بررسی آراء و عقاید، وی خیلی زود مورد عنایت خاص استاد قرار گرفت و بیشترین شهریه ماهیانه را که 12 دینار بود، از برا شیخ مقرر داشت. (10)

هر چند شیخ از نظر علمی در بعضی از علوم مانند فقه و حدیث و رجال متبحر بوده و نیاز به فراگیری دانشی در این زمینه ها نداشت است در علم کلام، تفسیر، لغت و به طور کلی علوم ادبی از محضر سید مرتضی حداکثر استفاده را نموده است. شیخ طوسی در طی این مدت ضمن بالا بردن و توسعه اطلاعات گوناگون علمی شروع به تالیف کتابهای متنوع در علوم اسلامی نیز کرد. تعدادی از کتابهای مهمی که شیخ در حیات سید مرتضی نوشته بدین قرار است: تهذیب، استبصار، نهایه، المفصح فی الامه، رجال، آغاز فهرست و از همه مهمتر تلخیص الشافی که مهمترین کتاب اوست و آن تنظیم و خلاصه کتاب شافی سید مرتضی است.

تا آن هنگام کتابی با آن اهمیت در مسأله امامت تالیف نگردیده بود و شیخ در سال 433 ق (چهار سال قبل از درگذشت سید) آن را به پایان رسانیده است

. ناگفته نماند که شیخ بیشتر این کتابها را به تقاضای فقیهان و دانشوران بزرگی همچون قاضی ابن براج یا دیگران نوشته است . (11)

از دیدگاه بسیاری از محققان ، شیخ طوسی تدوین کننده اساسنامه مکتب تشیع در فرهنگ و تمدن اسلامی محسوب می شود. علامه حلی می گوید: (شیخ طوسی پیشوای دانشمندان شیعه و رئیس طایفه امامیه ... صاحب نظر در علوم اخبار آ رجال ، فقه ، اصول ، کلام و ادب بوده است . همه فضیلتها منسوب به اوست و در تمامی فنون اسلام کتاب نوشته است اوست که عقاید شیعه را در اصول و فروع آن دسته بندی و اصلاح نموده .) (12)

شیخ طوسی همچنین در این مدت از محضر اساتیدی چون : ابن غضائری ، ابن شاذان متکلم ، ابن حکسه قمی ، حسین بن ابی محمد تلکبری ، ابن بشران معدل ، ابو منصور شکری ، احمد بن ابراهیم قزوینی ، ابن فهم سامری ، ابو حسنین صفار، ابن ابی جید، ابن حاشر و دهها فرزانه دیگر کسب فیض کرد. (13)

خورشید عرش

در 25 ربیع الاول 436 ق . روح ملکوتی سید مرتضی بعد از 80 سال عمر گرانبار، تعلق زمینی را رها کرد و به سوی معبود شتافت (14) و پس از آن شیخ طوسی رهبر و پیشوای مذهب تشیع گردید و دوازده سال بعد از سید مرتضی در بغداد بر دنیای شیعه زمامت داشت . او با دور اندیشی وصف نشدنی ، صفحات طلایی ناگشوده تاریخ اسلام و شیعه را، به معنای واقع جلوه ای بدیع بخشید.

در آن ایام از دورترین نقاط مملکت اسلامی ، دانش پژوهان و فقیهان برای حل مشکلات علمی خود به منزل و محل درس شیخ می آمدند تا از افکار و اندیشه های این فرزانه دوران به اندازه ظرفیت وجودی خود پیمانه های علم و معرفت بر گیرند. در تاریخ آمده است : سبب تن از مجتهدان شیعه ساگرد وی بودند و از عالمان اهل تسنن آن قدر از این منبع فیض استفاده کرده اند که به شمارش در نیاید. (15)

دانشمندان فرهیخته ای همچون اسحاق بن بابویه قمی ، ابو الصلاح حلبی ، ابوعلی طوسی (فرزند شیخ)، سعدالدین بن البراج ، شهر آشوب سروی مازندرانی ، عبدالجبار بن عبدالله المقری رازی ، محمد بن حسن فتال ، کراجکی ، حسین بن فتح جرجانی ، جعفر بن علی حسینی ، ابو الصلبت محمد بن عبدالقادر، ناصر بن رضا علوی ، غازی بن احمد سامانی و دهها اندیشمند دیگر از شاگردان بر جسته شیخ می باشند. (16)

در سال 447 ق . طغر بیک سلجوقی با سپاهی لجام گسیخته وارد بغداد شد و محله شیعه نشین شهر را مورد تاخت و تاز قرار داد و افزون بر به خاک و خون کشیدن مردم بی پناه ، کتابخانه عظیم ابو نصر شاپور بن اردشیر را به آتش کشید و حتی دهها قرآن نفیس کتابخانه نیز از خشم دنیا طلبان سلجوقی در امان نماند. (17)

در این توطئه که تا سال 451 ق . ادامه داشت چندین بار کتابخانه شخصی و دست نوشته های شیخ طوسی در میان کوچه و خیابان بغداد به آتش کشیده شد. در ماه صفر 449 ق . به خانه شیخ هجوم بردند و هر آنچه از لوازم ، کتابها و دفاتر در منزل او گذارده بودند به میدان اصلی شهر آورده ، آتش زدند (18) بروز این حوادث ناگوار شیخ طوسی را بر آن داشت که تا در پی حفظ میراث فرهنگی و نجات دانشمندان شیعه ، هجرتی دگر آغاز کند و راهی نجف شود. (19)

هجرت به شهر عشق

نجف در زمان سلاطین دیلمی مانند معز الدوله ، عضالدوله و وزرا و شخصیت‌های شیعه این خاندان ، تغییرات زیادی پیدا کرد. آنان اشیای نفیسی را وقف بارگاه آن حضرت کردند. سلاطین مزبور خود به زیارت مرقد منور مولای متقیان می آمدند و بر طبق وصیت ایشان بعد از مرگ نیز در سرداب صحن نجد کنار آن تربت پاک به خاک سپرده شدند. ولی در زمان ورود شیخ به نجف (448 ق .) این شهر دیگر رونق زمان آل بویه را نداشت ، از آن آمد و شدها خبری نبود، تعصبات جاهلانه و مرگبار بر همه جا سایه افکنده و حالت رعب و وحشت سراسر عراق را فرا گرفته بود. (20)

اما از سویی اطراف نجف عشایر و غیور و شجاعی از عربهای شیعه زندگی می کردند و بسان دژ محکمی مرقد مطهر و نورانی مولای خود را از هر گونه گزند و تعرضی محافظت می کردند. (21) بر همین اساس نجف برای شیعیان منطقه امنی محسوب می شد و حسن انتخاب شیخ هم تائیدی بر وجود امنیت نسبی در آن منطقه از عراق است .

با ورود شیخ طوسی ، نجف شاهد جنب و جوش وصف ناپذیری شد. چرا که مردی آسمانی با ورهی لطیف به لطافت شبیمن ، دارای اندیشه ای به خروش اقیانوس و ارادی خلل ناپذیر چون پولاد، همراه گلستانی از شقایقهای سرخ ، در پی خدمت به مولای خویش و رونق مکتب وی ، به بهشت خدا در زمین هجرت کرده است تا نجد را بزودی قبله آمال و آرزوی عاشقان علم و معرفت سازد. وی تشنگان معرفت و عرفان مولای متقیان را که در مرقد او به چله نشسته اند، به میهمانی در بوستان دانش علوی دعوت می کند و تحفه ای از اندیشه های علوی را به ایشان تقدیم می دارد.

اولین دانشگاه شیعه

شیخ که خانه ، کتابها و دست نوشته های خود را در بغداد از دست داده بود، در نجف مدت 12 سال آخر عمر را با پشتکاری بیشتر گذراند و به تدریس و تحقیق در علوم اسلامی و جذب دانشوران بدین سامان پرداخت ، نجف در آن زمان شهر نبود حتی عنوان قریه هم نداشت به جهت وجود بارگاه امیر مومنان تنها زایرین بودند که در آن رفت و آمد داشتند. شیخ طوسی حوزه علمی جدیدی را در آنجا به وجود آورد و پایه های استوار این مرکز بزرگ را بنا گذاشت ، به طوری که پس از گذشت هزار سال از آن تاریخ ، هنوز اصالت علمی خود را حفظ کرده و دیگر مراکز اسلامی را تغذیه فرهنگی می کند. (22)

بحق وی را باید مؤسس اولین دانشگاه تشیع دانست و با افتخار از هنر این رادمرد صحنه های پیکر علم و اندیشه ، که در هر زمینه مطلبی بدیع و منحصر به فرد به یادگار گذاشته ، یاد کرد.

میراث گرانبها

شمار آثار شیخ - اعم از کتاب و رساله - به 51 مجلد می رسد که گاه بعضی از این مجلدات ده جلد کتاب قطور را در بر می گیرد. موضوعات این کتابها تحت عناوینی چون تفسیر، حدیث ، فقه ، اصول فقه ، کلام ، رجال و فهرست ، تاریخ و مقتل ، جواب مسائل شرعی و اعتقادی و دعا مندرج است .

التبیان فی تفسیر القرآن (در ده جلد)، المسائل الدمشقیه فی تفسیر القرآن و المسائل الرجیه فپ تفسیر آیات من القرآن ، از آثار تفسیری اوست .

تهذیب و استبصار دو اثر او در علم حدیث است که در کنار کافی (اثر شیخ کلینی) و من لا یحضره الفقیه (اثر شیخ صدوق)، کتب اربعه را تشکیل می دهند.

مهمترین آثار شیخ در فقه عبارت اند از: النهایه ، المبسوط، الخلاف ، الجعل و العقود فی العبادات ، الایجاز فی الفرائض ، مناسک الحج فی مجرد العمل ، المسائل الحلبيه فی الفقه ، المسائل الجنبلایئیه فیالفقه ، المسائل الحائریه فی الفقه ، مساءله فی وجوب الجزیه علی اليهود، سماءله فی تحریم الفقاع ، مساءله فی مواقیت الصلاه .

عده الاصول و مساءله فی العمل بخبر الواحد و بیان حجیه الاخبار از آثار او در علم اصول می باشد.

تألیفات شیخ در علم کلام عبارت اند از:

تلخیص الشافی (فی الامامه)، تمهید الاصول (شرح کتاب (جمل العلم و العلم) سید مرتضی)، الاقتصاد (الهادی الی طریق الرشاد)، المفصح فی الامامه ، مقدمه فی لمدخل الی علم الکلام ، ریاضه العقول ، مایعلل و ما لا یعلل ، ما لا یسمع المکلف الاخلال به ، شرح الشرح فی الاصول ، اصول العقائد الغیبه ، الفراق بین النبی و الامام ، مساءله فی الحوال ، المسائل الرازیه ، النقض علی بن شاذان فی مساءله الغار، مسائل اصول الدین و الکافی .

شیخ طوسی در دو علم رجال و فهرست چند کتاب ارزشمند به یادگار گذاشته است :

کتاب الابواب (رجال شیخ طوسی)، اختیار معرفه الرجال (معروف به رجال کشی . شیخ به حذف اشتباهات ، مرتب کردن و اصلاح اصل کتاب کشی اقدام کرد) و الفهرست (معرفی مصنفان نامدار شیعه و آثار آنان) . در زمینه تاریخ نیز شیخ طوسی رحمه الله دو اثر نگاشته است . مقتل الحسین و مختصر اخبار مختار بن ابی عبیده الثقفی . مسائل الالیاسیه ، المسائل الفیمه ، مسائل ابن براج و تعلیق ما لا یسع (که مجموعه پاسخ های شیخ به سئوال های پرسشگران است .) در زمینه دعا و اعمال عبادی آثار ذیل از شیخ به یادگار مانده است : مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، مختصر المصباح ، مختصر فی عمل یوم وليله ، انس الوحید وهدایه المسترشد و بصیره المتعبد. (23)

شاگردان

گذشته از آثار گرانبها و ارزشمند علمی ، دانشوران بزرگی در حوزه درسی وی پرورش یافتند. طبق نوشته گروهی از دانشمندان شیعه شاگردان شیخ الطائفه افزون از سیصد دانشمند مجتهد بوده اند (24) در منابع مختلف آمده است که شاگردان شیخ مختص فرزندان تشیع نبوده اند بلکه بسیاری از دانشمندان اهل تسنن نیز از محضر ایشان به مقام عالی علمی دست یافتند.

اشك ملائک

محرم سال 460 هجری با روزها و شبهای غم آلود، نزدیک می شود. روزها در پرده سیاه عزای حسینی با شبهای خرابه نشینان آل رسول صلی الله علیه و آله همنا شده اند. در گوشه ای از نجف اشرف دلی شکسته و قلبی آکنده از تأسف و اندوه ، متعلق به پیری وارسته و عارف ، آخرین آهنگهای حیات را می نوازد تا روح خسته ؟ و ملول این جسم مطهر و نحیف را در سفری آسمانی و روحانی آزاد کند. شب 22 محرم سال 460 ق فرا رسید. ملائک که در انتظار

رویت خورشید آسمان عشق و معرفت ، سالها چشم به راه بودند، عاقبت در این شب حزن انگیز، روح ملکوتی آقا و مراد شیعیان ، شیخ طوسی را چون نوری آسمانی به میهمانی خدا بردند تا در پرتو عظمت آن نفس پاکیزه ، تقریبی نصیبشان گردد. آری ! مردی بزرگ پس از گذراندن 76 سال زندگی پر برکت و سعادت با عشق وصال حق شتابان به وی خدا رخت بر بست .
(شیخ را در خانه مسکونی اش در نجف دفن کردند. این خانه به وصیت وی تبدیل به مسجد شد و هم اکنون در سمت شمال بعقه علوی به نام مسجد طوسی معروف است .) (25)

پاورقی

- 1 - سناباد قدیم .
- 2 - ر. ک : هزاره شیخ طوسی ، علی دوانی ، ص 4.
- 3 - اعیان الشیعه ، سید محن امین عاملی ، ج 9 ، ص 159.
- 4 - الذریعه ، آقابزرگ تهرانی ، ج 4 ، ص 504.
- 5 - روضات الجنات ، میرزا محمد باقر خوانساری ، ج 6 ، ص 23.
- 6 - شذرات الذهب فی اخبار من ذهب ، ج 2 ، ص 199 و 200.
- 7 - همان .
- 8 - مفاخر اسلام ، ج 3 ، ص 243 و 244 ، به نقل از مجالس المومنین ، ج 1 ، ص 463 و شذرات الذهب ، بن عماد حنبلی ، ج 3 ، ص 200.
- 9 - هزاره شیخ طوسی ، دوانی ، ص 11.
- 10 - مقدمه التبیان ، آقا بزرگ تهرانی ، ج 1 ، حرف ج .
- 11 - ر. ک : هزاره شیخ طوسی ، ص 54 ، مقاله محمد واعظ زاده خراسانی .
- 12 - علامه حلی خلاصه الاقوال ، ص 148.
- 13 - مقدمه التبیان ، آقا بزرگ تهرانی ، ج 1.
- 14 - رجال النجاشی ، احمد بن عباس نجاشی ، ص 271.
- 15 - مقدمه التبیان ، آقا بزرگ تهرانی ، ج 1.

- 16 - همان .
- 17 - الكامل فی التاریخ ، ابن اثیر، ج 6، ص 21.
- 18 - الاعلام ، خیرالدین زرکلی ، ج 6، ص 84.
- 19 - حوادث قرن پنجم ق . (سالهای اواسط) یکی از تلخترین و واقعه خونین بشمار می رود که در کتب تاریخی تشیع و تسنن تفصیل آن آمده است مراجعه کنید به کتاب کامل ابن اثیر، البدایه و النهایه ابن کثیر.
- 20 - هزاره شیخ طوسی ، ج 1، ص 19 و 20.
- 21 - یادنامه شیخ طوسی ، ج 3، ص 38، مقاله محیط طباطبائی .
- 22 - مقدمه التبیان ، آقا بزرگ تهرانی ، ج 1.
- 23 - الذریعه ، ج 5، ص 220 و ج 20، ص 348، الفهرست ، شیخ طوسی ، ص 286، رجال النشجاسی ، ص 403، هزاره شیخ طوسی ، ج 1، ص 220، مقاله سید هاشم رسولی محلاتی .
- 24 - هزاره شیخ ، دوانی ، ص 23.
- 25 - مقدمه تفسیر التبیان ، آقا بزرگ تهرانی ، ج 1.